

“Respublika”.-2015.-8 mart.-N 54.-S.6.; 11 mart.-N 55.-S.6.

“ERMƏNİ MƏSƏLƏSİ” NECƏ YARANDI?

Ermənilər Şimali Azərbaycan torpaqlarına xüsusi məqsədlə, yəni onlara daimi vətən yaratmaq niyyəti ilə köçürülürdü. Bu çirkin siyasətin həyata keçirilməsində Rusiya ordusunda xidmət edən erməni zabıtları fəal iştirak edirdilər. Erməni generalları öz məqsədlərini açıq bəyan etməkdən çəkinmirdilər. Bu qanlı siyasətin tezliklə həyata keçirilməsinə şəxsən rəhbərlik edən rus polkovniki Lazaryan (Lazarev) İrandan Şimali Azərbaycana köçürülən ermənilərə müraciətlə deyirdi: “... Orada (yəni Şimali Azərbaycanda) siz yeni vətən əldə edəcəksiniz...”. Daim köçəri həyat sürməyə adət etmiş ermənilərə təlqin edilirdi ki, “İran çörəyi yeməkdənsə rus otu yemək daha yaxşıdır” (bax: İrəvan xanlığı. Elmi redaktor AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Y.Mahmudov. B., 2010, səh. 23-24).

Tarixin amansız zərbələrinə məruz qalmış və yadelli işğalçılara qarşı mərdi-mərdanə mübarizə aparmış doğma Azərbaycanımızın başına min bir fəlakət gətirilmiş, faciəli hadisələr törədilmişdir. Qanlı və faciəli tariximizin ən ağır dövrü məhz XIX yüzilliyin əvvəllərinə düşür. Tarixi ədalətsizlik nəticəsində Azərbaycan torpaqlarının iki yerə parçalanmasını reallaşdıran Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri son nəticədə böyük faciələrə səbəb oldu. Bir tərəfdən böyük dövlətçilik təcrübəsinə malik olan Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyi əlindən alındı, digər tərəfdən Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsinə uyğun olaraq xaricdə yaşayan ermənilərin Qafqaza, xüsusilə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi işinə başlandı. 1828-1830-cu illərdə İrandan 40 min, Türkiyədən isə 84 mindən çox erməni Zaqafqaziyaya köçürüldü. Köçürülən ermənilər isə yerli azərbaycanlı əhalini getdikcə sıxışdırmağa başladılar. Ermənilərin köçürülməsi işi və Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilməsi fasiləsiz davam etdirilirdi. Rusiya imperatoru I Nikolay (1825-1855) ermənilərin köçürülməsinə nəinki şərait yaratdı, həm də onlar üçün “erməni vilayəti” təşkil etdi. Bu, tarix boyu erməni siyasətçilərinin ən böyük arzusu idi. I Nikolay 1828-ci il martın 21-də “Erməni vilayəti”nin yaradılması haqqında fərman verdi. Həmin fərmana görə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ləğv edildi, qədimdən Azərbaycan torpaqları olan İrəvan və Naxçıvan xanlıqları və Ordubad dairəsi hesabına “Erməni vilayəti” yaradıldı. Ümummilli lider Heydər Əliyevin imzaladığı Prezident fərmanında deyildiyi kimi, ermənilər öz havadarlarının himayəsi altında “erməni vilayəti” adlandırılan inzibati bölgünün yaradılmasına nail oldular ki, belə süni ərazi bölgüsü ilə, əslində azərbaycanlıların öz torpaqlarından qovulması və məhv edilməsi siyasətinin bünövrəsi qoyuldu.

Ermənilərə belə himayədarlıq edən çarizm onlardan bir əlverişli vasitə və dayaq nöqtəsi kimi istifadə etməyə, nəticədə Qafqazın sərvətlərinə sahib olmağa və ermənilərin əli ilə Şərqi doğru ekspansiya siyasətini genişləndirməyə çalışırdı. Özünün coğrafi-strateji əhəmiyyətinə görə Azərbaycan o zaman Rusiya imperiyasının xarici siyasət diplomatiyasında əsas yer tuturdu. XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın xarici siyasət xəttinin hazırlanmasında və formalaşmasında qatı şovinizist olan I Pyotr “üç istiqamət planı” əsas götürülürdü və bu təcavüzkar plana görə Rusiyanın Şərqi siyasətində Azərbaycan torpaqlarını zor gücünə işğal etmək və bu zaman ermənilərdən bir vasitə kimi istifadə etmək nəzərdə tutulurdu. Belə bir zamanda Şərqi məzlum xalqlarını əsarət altına almaq üçün meydan sulayan Avropanın müstəmləkəçi dövlətləri “parçala və hökmranlıq et” taktikasından geniş istifadə edirdilər. Əslində Şərqi siyasəti deyilən bu siyasətin banisi sayılan Rusiya imperatoru I Pyotr imperiya dövlətinin gələcək işğalçılıq planlarının əsas proqramını hazırlamışdır. Üç istiqamət adlandırılan Şərqi siyasətinin başlıca məzmunu təxminən belə idi:

1. Azov - Qara dəniz, Bosfor və Dardanel boğazlarından keçib Aralıq dənizinə çıxmaq;
2. Azərbaycan - İran-Fars körfəzi yolu ilə Hind okeanına (I Pyotr dili ilə İsti okeana) yol açmaq;
3. Orta Asiyanı işğal edəndən sonra Əfqanıstandan keçib Hindistana soxulmaq (bax: M.Muradov. Çar Rusiyasının Azərbaycanda işğalçılıq və köçürmə siyasəti. B., 1999, səh.12).

I Pyotr xarici siyasət diplomatiyasında Qafqazı, xüsusilə Azərbaycanı işğal etmək, buranın sərvətlərinə yiyələnmək ön planda idi. I Pyotr Bakı nefti ilə ciddi maraqlanırdı və buranı ələ keçirməyə çalışırdı. I Pyotr işğalçılıq planlarının reallaşmasında yerli ermənilər satqınlıq edərək, rus qoşunlarının müxtəlif yollarla irəliləməsinə bələdçilik edirdilər. I Pyotr Bakıyı işğal edən general Matyuşkinə “Bakıdan ağ neft göndərmək” sərəncamını vermişdi. I Pyotr işğal edilmiş Azərbaycan torpaqlarında

xristianlaşdırma siyasəti aparırdı. Matyuşkinə yazırdı: “Gilanda və Mazandaranda olan erməniləri və başqa xristianları orada yerləşdirməyə çalışın”. (Bax: bax: M.Muradov. Çar Rusiyasının Azərbaycanda işğalçılıq və köçürmə siyasəti. B., 1999, səh.11).

Qeyd etmək lazımdır ki, XVIII yüzilliyin sonu - XIX yüzilliyin əvvəllərində Şərqi siyasəti istər Rusiya imperiyasının və istərsə də Avropa dövlətlərinin xarici siyasət proqramında mərkəzi yerdə dayanırdı. Bu strategiyayı həyata keçirmək üçün Avropanın iri dövlətləri öz aralarında ciddi siyasi gedişlər edir, hərbi və ya sülh danışıqlarından istifadə edərək üstünlüyü ələ keçirməyə çalışırdılar.

“Şərqi məsələsi”nin ən dəhşətli qolu - “erməni məsələsi” adlanan məsələ tarix səhnəsində arasıkməz faciələr mənbəyinə çevildi. Tarixi hadisələrə bələd olan hər kəsə yaxşı məlumdur ki, bu məsələ Osmanlı imperiyasını zəiflətmək və son nəticədə Şərqi siyasi xəritəsinin dünyanın iri dövlətlərinin mənafeyinə uyğun şəkildə formalaşmasını təmin etmək məqsədi ilə yeridilən siyasətin mühüm tərkib hissəsidir. Erməni xalqının öz müqəddəratını özü təyin etməsi pərdəsi altında dünya siyasətinə daxil olan bu məsələ əslində xarici kapital ilə sıx bağlı olan erməni millətçilərinin mənafeyinə uyğun olaraq Türkiyə və Azərbaycan torpaqları hesabına “dənizdən dənizə böyük Ermənistan” imperiyası yaradılması haqqında tarixdə oxşarı olmayan avantürist, hiyləgər və məkrli bir siyasətdir.

“Erməni məsələsi” Rusiya və İngiltərə tərəfindən ortaya atılan bir məkrli siyasətdir ki, onu bəhanə edib orta əsrlərin qüdrətli dövləti olan Osmanlı dövlətini zəiflətsinlər, torpaqlarını ələ keçirsinlər. V.F.Mayevskinin təbirincə desək, ermənilər “... hər halda başqa dövlətlərin Türkiyənin işlərinə qarışması üçün bəhanə olsun deyə ağılasıgmaz, təsəvvüregəlməz anarxiya yaratmaqdan ötrü əllərindən gələn hər şeyi etmişlər...”. (Bax: Rusiyanın Van və Ərzurumdakı Baş konsulu Mayevskinin xatirələri. B., 1994, səh.39).

Şərqi tarixini bilən hər kəsə yaxşı məlumdur ki, XIX yüzilliyin ortalarında baş verən Krım müharibəsində Osmanlı dövlətinin tarixi qələbəsi həm Şərqi və həm də Avropada qüvvələr nisbətini Türkiyənin xeyrinə xeyli dəyişdi və Vyana konqresindən sonra dövlətlər arasında yaranmış balans ciddi təsir göstərdi. Bu nisbət Rusiyanın xarici siyasət nüfuzuna ağır zərbə vurdu və hərbi qüdrətini xeyli zəiflətdi. Nəticədə Rusiyanın beynəlxalq nüfuzu aşağı düşdü, Avropada rolu zəiflədi, Qara dəniz və boğazlar məsələsində yaxına buraxılmadı. Bundan başqa Krım müharibəsində acı məğlubiyyət dadan Rusiya Balkanlarda üstün hüquqlardan məhrum edildi. Rusiyanın yeni hakim dairələri bu vəziyyətlə barışmaq istəmir və ölkəsinin təklənməsi vəziyyətindən çıxış yolları axtarırdılar. Bunun üçün yeni xarici siyasət proqramı hazırlandı və bu strategiyayı həyata keçirmək üçün Avropa dövlətləri ilə və Türkiyə ilə intensiv danışıqlar, beynəlxalq görüşlər və konfranslar aparmağa başladılar. Nəticədə XIX yüzilliyin 60-70-ci illərində həm Rusiya dövlətinin və həm də Avropa dövlətlərinin marağında olan Şərqi böhranı yarandı, getdikcə mürəkkəbləşdi və Qordü düyününə çevrildi. Avropa ölkələri isə Şərqi məsələsində və Şərqi böhranında daha çox Rusiyanı qızıqdırır və onu daha ciddi tədbirlər həyata keçirməyə təhrik edirdilər.

Beləliklə, müharibəyə ciddi hazırlaşan Rusiya 1877-ci il aprelin 12-də (24-də) Türkiyəyə müharibə elan etdi. Bu müharibə 1878-ci il fevralın 19-da (martın 3-də) San-Stefano sülh müqaviləsi ilə başa çatdı. San-Stefano müqaviləsinin şərtləri ilə razılaşmayan Avropa dövlətləri yenidən bu məsələni müzakirə etdi və özlərinin xeyrinə dəyişdirmək üçün Berlin konqresinə toplaşdılar. Bismarkın sədrliyi ilə keçirilən bu konqres 1878-ci il iyunun 1-dən iyulun 1-dək çəkdi. San-Stefano müqaviləsinin 16-cı maddəsində deyilirdi: “Türkiyə ermənilər yaşayan vilayətlərdə tezliklə həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq və yerli əhəmiyyətə malik islahatları həyata keçirmək öhdəliyini götürür və ermənilərin təhlükəsizliyini kürd və çərkəzlərdən qoruyacağına zəmanət verir”.

San-Stefano sülh müqaviləsinin bu 16-cı maddəsi az sonra Berlin konqresinin 61-ci maddəsi ilə yenidən formalaşdırıldı və “erməni məsələsi”nin həllində erməniləri tam razı sala biləcək sənədə yekunlaşdı. 61-ci maddədə deyilirdi: “Sultan hökuməti ermənilərin yaşadıkları vilayətlərdə yerli ehtiyacların zəruri etdiyi islahatları gecikdirmədən həyata keçirməyi və onların asayişini, təhlükəsizliyini kürdlərlə çərkəzlərdən qorumağı öhdəsinə götürür. Bu sahədə görülmək tədbirlər böyük dövlətlərə bildiriləcəkdir. Və onlar da tədbirlərin həyata keçirilməsinə nəzarət edəcəklər”. (bax: İ.Musayev. Böyük dövlətlər və “erməni məsələsi”, B. 2003, səh.111). Beləliklə, beynəlxalq münasibətlərin diqqətində olan “erməni məsələsi” nəinki erməniləri razı saldı, eyni zamanda Osmanlı dövlətinin daxili işlərinə qarışmaq və ona nəzarət etmək mexanizminin rolunu açıq şəkildə böyük Avropa dövlətlərinin ixtiyarına verdi.

Beləliklə, ermənilər ilk dəfə beynəlxalq sənədə belə xatırlanırlar... Məlum olduğu kimi, Berlin konqresi San-Stefano müqaviləsinin həmin 16-cı maddəsini ləğv etdi, çünki konqres iştirakçısı olan böyük dövlətlər bəyan etdilər ki, Anadolunun heç bir hissəsində erməni əhalisi çoxluq təşkil etmədiyindən erməni xalqının muxtariyyəti haqqında söhbət belə gedə bilməz. Türkiyə ermənilərinin keçmiş patriarxi Xrimyanın başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti vətənə demək olar ki, əliboş qayıtdı.

Beləliklə, “erməni məsələsi” XIX-XX yüzilliklər boyu böyük dövlətlərin əlində bir vasitə olmuş və sözün əsl mənasında Osmanlı Türkiyəsinə qarşı çevrilmişdir. Türkiyə alimləri haqlı olaraq göstərirlər ki, “erməni məsələsi” əslində ermənilərin deyil, türk torpaqları üzərində mənafeləri toqquşan böyük dövlətlərin - Çar Rusiyası ilə İngiltərənin məsələsi kimi siyasi həyata atılmışdır. Tarixi hadisələrin gedişi göstərir ki, bütün XX əsr boyu azərbaycanlılar üçün əsl tarixi fəlakətə çevrilmiş olan “erməni məsələsi”, sonralar isə uydurma Qarabağ problemi zəngin sərvətə malik olan Qafqazda öz nüfuzunu itirmək istəməyən Rusiya imperiyasında siyasi hadisələrin gedişi ilə bilavasitə bağlı olmuşdur.

“Erməni məsələsi” Rusiyanın xarici siyasətinin gündəliyində həmişə olmuşdur. İmkan tapdıqca bu məsələnin həyata keçirilməsi, ya da ondan Osmanlı dövlətinə qarşı istifadə etməyin yolları araşdırılırdı. 1799-cu ildə Peterburqda “erməni məsələsi” müzakirə edilərək “isti dənizə doğru” siyasətini həyata keçirməsi vasitələrinin tapılmasına çalışılırdı (bax: H.Sadıqov. Erməni məsələsi. B., 2012, səh.162).

Avropa dövlətləri tərəfindən Şərq məsələsinin tərkib hissəsi kimi yaradılan “erməni məsələsi” onların əlində oyuncaq bir vasitəyə və getdikcə mürəkkəbləşən beynəlxalq bir problemə çevrilmişdir. V.Qurko-Kryajin Böyük Sovet Ensiklopediyası üçün yazdığı “Erməni məsələsi” məqaləsində erməni məsələsini Şərq məsələsinin bir hissəsi adlandırmaqla, onun həm zahiri və həm də daxili mahiyyətini belə fərqləndirir: Zahiri mahiyyət: böyük dövlətlər Türkiyəni daha asanlıqla istismar etməkdən ötrü onun mərkəzdənqaçma qüvvələrini gücləndirməyə, beləliklə, ölkəni zəiflətməyə çalışırlar. Daxili mahiyyət: öz burjuaziyasının rəhbərliyi altında ermənilər milli müqəddəratın müstəqil təyin edilməsi uğrunda mübarizə aparırdılar ki, bu amillərin təsiri altında burjuaziya sərbəst inkişaf edə bilsin.

Qərbi Avropa ölkələri və Rusiya xarici siyasət strategiyasında üstünlüyü ələ keçirmək və özlərinin işğalçılıq planlarını daha asanlıqla reallaşdırmaq üçün XIX yüzilliyin sonu - XX yüzilliyin əvvəllərində “erməni məsələsi”ndən istifadə edərək ona həm də böyük ümidlərlə yanaşırdılar. Öz növbəsində Rusiya hakim dairələri Balkanlarda və Şərqdə möhkəmlənmək və üstünlüyü ələ almaq üçün bu avantürist kartdan istifadə edir və hətta Türkiyə torpaqlarında “Türkiyə Ermənistanı” yaratmağı vəd edirdilər. Bu vəddən həvəsə düşən ermənilər Türkiyə vilayətlərində qanlı aksiyalar həyata keçirməyə başladılar. Milli zəmində baş verən bu dəhşətli qırğınlarda on minlərlə türk öldürüldü. Samsunda, İstanbulda, Vanda dinc türklər amansızcasına məhv edilməyə başlandı. Bu qırğınları həyata keçirən ermənilər sürətlə bu işi gördülər ki, həmin ərazilərdə türklərin kökü kəsilsin və türksüz, Türkiyə torpaqları hesabına “Erməni dövləti” yaratsınlar. Ermənilər əslində türklərə qarşı əsl soyqırımı həyata keçirdilər (bax: Rusiyanın Van və Ərzurumdakı baş konsulu Mayevskinin xatirələri. B., 1994). Belə bir vaxtda, Rusiya dövləti ermənilərə kömək etmək üçün edilən xahişlərə və yalvarışlara biganə qalmaqda. 1912-ci ildə erməni kilsəsinin katalikosu Rusiya hökumətinə Türkiyə ermənilərini müdafiə etmək üçün xahişlə müraciət etdi. Rusiya öz növbəsində Türkiyə Ermənistanında geniş islahatlar proqramını irəli sürsə də Almaniya buna etiraz etdi. Hətta iş o yerə çatdı ki, Antanta dövlətləri 1914-cü il yanvarın 26-da erməni vilayətlərində islahat keçirmək barədə müqavilə imzaladı. Əgər nəzərə alsaq ki, bu zaman Türkiyənin beynəlxalq və daxili siyasi vəziyyəti xeyli mürəkkəb idi, onda çox şey aydınlaşar. Türkiyə Balkan və Trablis müharibələrində xeyli itki vermişdi, üstəlik yeni dünya müharibəsinin alovları yaxınlaşmaqda idi. Vəziyyətin belə ağır və mürəkkəb olmasına baxmayaraq, Türkiyə hökuməti qəti addım atdı və islahatların keçirilməsindən imtina etdi. Türkiyə hökumətinin qəti və prinsipial mövqeyi doğru idi. Ona görə ki, Türkiyə ərazisində və vilayətlərin heç birində ermənilər çoxluq təşkil etmədilər və necə ola bilərdi ki, qədimdən türk yurdu və türk torpaqları olan bir dövlətdə yeni bir bufer dövləti olacaq “Türkiyə Ermənistanı” deyilən qondarma və uydurma bir dövlət yaradılsın?

Birinci Dünya müharibəsi başlanan kimi ermənilər öz murdar planlarını həyata keçirmək üçün Türkiyə vilayətlərində qanlı qırğınlar törətdilər. Ermənilər sürətlə silahlanır və türk kəndlərini amansızcasına yandırırtdılar. Türkiyənin belə ağır zamanında düşmən orduları hücumla keçidilər, yunan qoşunları hücumla bir çox türk şəhərlərini ələ keçirdilər. 1915-ci ilin martında Vanda erməni üsyanı başlandı. Ermənilər 3 min nəfərdən çox türkün üstünə benzin tökərək yandırdılar. Van vilayəti ermənilərin əlinə keçdi. 1916-cı ilin aprelinə qədər rusların və ermənilərin birləşmiş ordusu Şərqi Anadolunun böyük bir hissəsini - Trabzonu, Ərzurumu, Muşu, Bitlisi, Vanı ələ keçirmişdilər. İngilislər Qarsı işğal etmiş, fransızlar isə Adananı və Kilikiyanı tutmuşdular. Osmanlı dövləti 1918-ci il oktyabrın 30-da Mudros sülh müqaviləsini imzalayaraq Birinci Cahan müharibəsindən çıxdı. Acı məğlubiyyət nəticəsində Osmanlı dövləti özünün faciəli tarixini yaşayırdı. Mudros müqaviləsi Türkiyə üçün ağır şərtlər irəli sürürdü. Müqavilənin şərtlərinə görə Türkiyə parçalanır, qədim Anadolu torpaqları düşmən əlinə keçirdi. Hətta düşmən donanması İstanbulda lövbər salmışdı. Vəziyyətin ağırlığı bir də ondan ibarət idi ki, Türkiyə torpaqları hesabına “Türkiyə Ermənistanı” yaradılması nəzərdə tutulmuşdu. Türkiyənin ağır vəziyyətə düşməsindən istifadə edən düşmən orduları bir-birinin ardınca Türkiyə şəhərlərini və türk vilayətlərini işğal edirdilər. Belə ağır bir vəziyyətdə ikən sultan hökuməti biabırçı Sevri müqaviləsini (10 avqust 1920-ci il)

imzaladılar. Sevr müqaviləsinin şərtləri Türkiyə üçün olduqca ağır və həqarətli idi. Bu müqaviləyə görə Sultan Türkiyəsi öz ordusunu buraxmalı, hərbi donanmasını əslində ləğv etməli, Suriya, Fələstin, Ərəbistan yarımadası, Transiordaniya və Mesopotamiyadakı torpaqlarından məhrum edilməli, İzmir şəhəri Yunanıstana verilməli idi. Müqaviləyə görə Ermənistan müstəqillik verilməli və yeni yaradılacaq Ermənistanın ərazisi Ərzurum, Van, Trapezund və Bitlis əyalətlərinə qədər genişləndirilməli idi. Bu, ayrıca maddə kimi qəbul edilmişdi. Osmanlı Türkiyəsi bax belə parçalandı və çox ağır vəziyyətə düşdü. Ağır və acı taleyini yaşayan Türkiyə bir dövlət olaraq tarixdən silinmək təhlükəsi ilə üz-üzə qaldı.

Beləliklə, avropalıların “xəstə adam” adlandırdıqları Sultan Türkiyəsinin yaraları yenidən qövr eləməyə başladı. Türkiyənin belə ağır durumunda “Ya istiqlal, ya ölüm” şüarını irəli atan Mustafa Kamal Paşa ilk baxışda mümkün olmayan bir şəraitdə bütün türk xalqını ayağa qaldırdı, düşməne qarşı ölüm-dirim savaşına girdi, milli mübarizədə milli birliyi təmin edən əvəzsiz bir lider, müharibə meydanlarında əfsanəvi bir komandan, qüdrətli dövlət yaradan böyük siyasi xadim, millətin simasını dəyişdirən qorxmaz bir inqilabçı oldu. Aqlın və elmin rəhbərliyini, sağlam düşüncəni qəbul edən Atatürk girişdiyi mübarizənin əvvəlindən sonuna qədər türk millətinin yüksək keyfiyyətlərinə güvənmiş, qazandığı hər bir qələbənin dahiliklə millətin olduğunu söyləmişdir. Sanki uca Tanrı onu parçalanmış, qəlbi viran olmuş, düşmən tapdığı altında inildəyən türk torpaqlarının, türk yurdunun qurtuluşu üçün, bir xilaskar kimi türk millətinə bəxş etdi. Türkiyəyə qarşı haqsız torpaq iddiaları Atatürkü çox üzürdü. Məhz bu səbəbdən aslan kimi meydana atılan dahi öndər Atatürk böyük və parlaq zəfərlər qazanaraq türk torpaqlarını düşməndən azad etdi və türk xalqının qəlbində müqəddəs bir heykəl ucaltı (bax: U.Qocatürk. Atatürk. B., 1991).

Atatürkün rəhbərliyi ilə türk xalqının milli azadlıq mübarizəsi, ölüm-dirim savaşı 1922-ci il oktyabrın 11-də Antanta dövlətləri ilə imzalanan Mudaniya müqaviləsi ilə başa çatdı. Müqaviləyə görə Ədirnə də daxil olmaqla Şərqi Trakiya yunanlardan azad edildi, İstanbul və boğazlar Türkiyəyə qaytarıldı. Bundan sonra Türkiyə bir dövlət olaraq ayağa qalxmağa başladı.

Ancaq belə bir vaxtda ermənilər dinc durmur, böyük dövlətlərin qılığına girməkdən əl çəkmirdilər. Mudaniya müqaviləsinin şərtləri ermənilərin “Türkiyə Ermənistanı” yaratmaq ümidlərini qırdı. Lakin erməni millətçiləri öz təbliğatından qalmır, Antanta dövlətləri və digər böyük dövlətlərlə yaltaqçasına danışıqlar aparırdılar. Bundan sonra ermənilər qarşıdakı Lozanna konfransına ciddi hazırlaşmağa başladılar. Başlıca məqsədləri nəyin bahasına olursa-olsun “böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq, dənizlərə çıxışı ələ keçirmək idi.

Hətta ermənilər konfrans iştirakçılarına özlərinin həyasız memorandumunu təqdim etdilər. Həmin memorandumla “erməni məsələsi”nin həllinin 3 variantını göstərmişdilər:

1. Ermənilər üçün ərazi ayrılması;
2. Ermənistan ərazilərinin ona Şərqi Anadolu torpaqlarını birləşdirmək yolu ilə genişləndirilərək dənizə çıxışını təmin etmək;
3. Bu ərazilərə Sevr müqaviləsi əsasında Suriya, sonra isə Ankara müqaviləsinə əsasən Türkiyə Kilikiyasına verilmiş hissələri birləşdirmək.

Nəhayət, Lozanna konfransı 1922-ci il noyabrın 20-də toplandı və aylarla öz işini davam etdirdi. Çətin və mürəkkəb şəraitdə aparılan danışıqlardan sonra nəhayət, 1923-cü il iyulun 24-də müqavilə imzalandı. Lozanna müqaviləsinə görə yeni Türkiyə dövlətinin istiqlaliyyəti bütün dünya tərəfindən təsdiq edildi, Türkiyənin milli sərhədləri müəyyənləşdirildi, sosial-iqtisadi, siyasi və diplomatiya sahəsində Türkiyə üçün əhəmiyyətli və tarixi qərarlar qəbul edildi.

Lozanna konfransı tarix salnaməsinə türk xalqının qəhrəmanlıq mübarizəsinin məntiqi nəticəsi kimi daxil oldu və Osmanlı dövlətinin tarixində Atatürkün rəhbərliyi və başçılığı ilə misli görünməmiş bir siyasi zəfər oldu. Türkiyə dövlət istiqlaliyyəti qazandı, ölkə daxilində əcnəbilərin hökmranlığının bütün əsasları məhv edildi, yabançı buxovlar sındırıldı. Ən mühümü o idi ki, ermənilərə aid heç bir maddə nəzərdə tutulmamışdı, erməni daşnaklarının bütün ümidləri dəfn edildi. Ancaq konfransın 37-44-cü maddələrində dini azlıqlara aid müəyyən fikirlər var idi ki, Türkiyə ərazisində bir dini azlıq kimi onu ermənilərə də aid etmək olardı. Lakin sonralar ermənilər Türkiyədə milli azlıq kimi tanınmalarından imtina etdilər, onlar adı Türkiyə vətəndaşı kimi yaşamağa üstünlük verdilər. Bu barədə erməni daşnak lideri O.Kaçaznuni yazırdı: “Artıq Türkiyə Ermənistanı yoxdur. Avropanın böyük dövlətləri bizim məsələni dəfn etdilər”. Daha sonra o, “Daşnaksütyun” partiyasının rəhbəri kimi partiyanın fəaliyyətinə yekun vuraraq “Daşnaksütyun”a artıq heç nə qalmır, partiya özünün qərarı ilə şüurlu və qətiyyətli surətdə öz mövcudluğuna son qoymalıdır” qərarını vermişdi (bax: O.Kaçaznuni (Ermənistanın ilk Başbakanı). Daşnak partisinin yapacağı bir şey yok. İstanbul, 2006). Lakin daşnaklar öz liderlərinin məsləhətinə əməl etmədilər, onların cinayətkar fəaliyyəti və qanlı əməlləri o vaxtdan bu günə qədər davam etməkdədir.

Beləliklə, “Erməni məsələsi”nin yaranma tarixi, avantürist fəaliyyəti, qanlı əməlləri və cinayətkar hərəkətlərinin tarixçəsi belə olmuşdur. Son olaraq qeyd etmək istəyirik ki, tarixdə yaranmış “erməni

məsələsi” uydurulmuş bir mif, çürük ağacı xatırladan bir müqəvvə, heç bir sosial əsası və bazası olmayan yalançı nəzəriyyədən başqa bir şey deyildir. Lakin belə bir çürük “erməni məsələsi”nin uydurulması dünyanın böyük dövlətlərinə öz işğalçılıq planlarını həyata keçirmək üçün lazım imiş. Kim bilir, “erməni məsələsi” olmasaydı belə Avropanın böyük dövlətləri onun kimi nəsə uyduracaqdı və nəhəng Osmanlı dövlətinin ixtiyarında olan torpaqları onun əlindən almaq üçün daha hansı kəşf edəcəkdilər? Lakin tarix ondan ibrət dərsi götürməyənləri cəzalandırır. Erməni daşnakları və təbliğatçıları dəfn edilmiş “erməni məsələsi”ni iyirminci yüzilliyin 80-ci illərinin ortalarında başqa bir adla - “Qarabağ problemi” adı ilə yenidən meydana atdılar.

“Qarabağ problemi”nin ortaya atılmasında imperiya mərkəzinin də xüsusi maraq dairəsi olmuşdur. SSRİ rəhbərliyi tərəfindən qızıqdırılan “Qarabağ problemi” on minlərlə günahsız adamların kütləvi şəkildə məhvini, yüz minlərlə insanın məcburi qaçqına, köçkünə və didərginə çevrilməsinə, minlərlə şəhər və kəndin məhvini, milyardlarla maddi ziyanlara, insan zəkasına sığmayan və təfəkkürə gətiriləsi mümkün olmayan ağır mənəvi sarsıntılara səbəb olmuşdur. Əvvəl “Şərqi məsələsi”ni, sonra “erməni məsələsi”ni, daha sonra isə “Qarabağ problemi”ni ortaya atanlar bu gün tarix qarşısında cavab verməlidirlər, bütün dünya dövlətləri tarixi həqiqətlərdən və canlı tarixin özündən ibrət dərsi almalıdırlar.

Beləliklə, tarixi araşdırmalar və tədqiqatlar nəticəsində bir obyektiv həqiqət meydana çıxır ki, Rusiya və xarici dövlətlərin köməyi olmasaydı, ermənilər heç vaxt bugünkü süni dövlətlərini əldə edə və Azərbaycan torpaqlarını işğal edə bilməzdilər.

Nuru MƏMMƏDOV,

professor